

Tomáš Knoz:
Neklidné století Jana
Amose Komenského
15

Jürgen Ovens:
Jan Amos Komenský
34

I.

Velké theatrum:
obrazy člověka
a světa
39

II.

Labyrint světa
a svět labyrintů
71

III.

Rozdělená společnost:
doba vymknutá
z kloubů
99

IV.

Čas Komenského
mládí a zrání
127

V.

Komenský
v exilu
179

VI.

Dílna lidskosti
229

VII.

Tolerance a polemika:
Komenský ve společ-
nosti evropských
vzdělanců
269

VIII.

Evropa ve válce
a v míru
309

IX.

Komenský jako ikona,
symbol a pomník
353

396 Prameny a literatura
412 Chronologický přehled
418 Rejstřík autorů literárních a výtvarných děl
420 Autoři katalogových hesel a provenience fotografií
422 Seznam vyobrazení
424 Summary

Neklidné století Jana Amose Komenského

Tomáš Knoz

Mezi sborem a kaplí

Během života Jana Amose Komenského došlo v jeho rodné vlasti k nezanedbatelným proměnám kultury, které znamenaly jednak přechod od renesance k baroku, jednak přechod od náboženské plurality ke katolické jedynokřesťanskosti.¹

Jan Amos se narodil roku 1592. V Čechách a na Moravě v té době vrcholila renesanční kultura. Na počátku devadesátých let 16. století se po celé zemi tyčily novostavby renesančních zámků, mezi nimi žerotínské zámky v Náměšti, v Rosicích nebo Hustopečích nad Bečvou a ve Strážnici. V roce Komenského narození byla právě dokončována renesanční stavba, kterou je možno vnímat jako zhmotnění transformace jednoty bratrské coby uzavřené náboženské společnosti, vzdálené vzdělání i pozemským slastem, ve významnou náboženskou instituci, obracející se k širokému světu západoevropské reformace, opírající se o šlechtickou renesanční kulturu a dávající svou proměnu najevo dosti okázalou architekturou inspirovanou moderním „vlašským stylem“.

Onou stavbou je sbor jednoty bratrské v Lipníku nad Bečvou, který nechal roku 1590 postavit

nedávný konvertita k českobratrství, jeden z nejvýznamnějších středoevropských aristokratů své doby a zanedlouho vladař rodu pánů z Růže, Petr Vok z Rožmberka. Rožmberský historiograf Václav Břežan k roku 1590 zaznamenal, že 29. prosince tohoto roku „z jistého poručení Jeho Milosti pana Petra Voka z Rožmberka [...] peněz na stavení sboru nového aneb kostela bratrského na předměstí při domu jejich přijali“.² Stavbu bratrského sboru v Lipníku lze považovat za symbolickou ve více ohledech. Jak bylo zmíněno, jednotu bratrskou prezentovala jako sebevědomou církev, která se opírá o mecenáše mezi nejvýznamnějšími velmoži v zemi. Rožmberk zase dával jejím prostřednictvím na vědomí několik změn, které přinesl jeho sňatek s Kateřinou

Veduta s areálem piaristické koleje (původně sboru jednoty bratrské) v Lipníku nad Bečvou, 1683.

z Ludanic. Ukázal, že vláda jeho rodu přesáhla hranice Českého království a že se Rožmberkové mohou rovnat nejvýznamnějším evropským knížecím dynastiím, a současně demonstroval, že konfese je bezprostřední součástí politické kultury a že i bratrský velmož může reprezentovat italskou renesanční kulturu. Zvláště, pokud by bratrský sbor v Lipníku nad Bečvou skutečně vyprojektoval rožmberský dvorský stavitel Baltassare Maggi z Arognia. Přestože byl sbor v Lipníku nad Bečvou později několikrát přestavován, alespoň věž s arkádovým ochozem, jež je důkazem prvotřídní renesanční sakrální architektury, zůstala součástí dnešní stavby.³

Ačkoliv Jan Amos Komenský během svého života procestoval téměř celou Evropu a v exilu prožil podstatně více let než ve své rodné zemi, nikdy na Moravu nezapomněl. Naopak, prakticky ve všech obdobích své životní pouti jí věnoval vzpomínku a měl ji neustále na paměti i při vytváření svých filozofických vizí i plánování praktických kroků k návratu předbělohorských náboženských poměrů a nápravě lidstva. O to více musel být překvapen a zklamán, když obyvatelstvo v Čechách i na Moravě na sklonku třicetileté války odmítlo přijmout za své švédské vojsko a když ani „poslední odboj“, který organizoval Komenský společně s Václavem Sádovským ze Sloupna, se v českých zemích nesetkal s nikterak pozitivní odezvou.⁴ Naopak, v Praze na Staroměstském náměstí byl jako symbol uhájení města před švédským vojskem vztyčen mariánský sloup⁵ a v Brně se kolem zázračného odražení švédského obléhání rozvinul rozsáhlý mýtus, ztělesňovaný v profánním světě Ludvíkem Raduitem de Souches, v sakrálním světě jezuitou Martinem Středou.⁶ Tento mýtus byl stále více spojován s milostným obrazem Panny Marie z kostela sv. Tomáše, v jehož okolí se v době obléhání odehrály nejintenzivnější boje.⁷ Poslední zbytky nekatolických aristokratů, jejichž rody po desetiletí podporovaly reformaci, konvertovaly ke katolické víře. Velkolosinští Žerotínové sice zcela nezapomněli na proslulost

-
- 3 Krčálová 1986, především s. 40–43.
 - 4 Kumpera – Hejnic 1988.
 - 5 Mariánský sloup 2020.
 - 6 Morava a Brno 1995.
 - 7 Balcárek 2011, s. 399–464.

Někdejší bratrský sbor v Lipníku nad Bečvou, přebudovaný na piaristickou kolej.

Hieronymus Benno Bayer,
Obléhání Brna Švédy, 1645.

Karla staršího ze Žerotína, s pomocí hradeckého jezuita Jiřího Crugeria se však v šedesátých letech 17. století rozhodli vytvořit legendu barokního katolického rodu.⁸ Ke katolictví přestoupil i francouzský hugenot Ludvík Raduit de Souches, zachránce Brna, který na svém nově získaném jevišovickém panství zbudoval barokní poutní místo v Hlubokých Mašůvkách a sošku Panny Marie de Foy napříště pod kyrysem nosil do všech následujících bojů s nepřáteli císaře i církve.⁹ Někdejší reprezentanti rakouského protestantismu, páni z Althannu, se nyní stali jednou z rodin, které na Moravě nejvíce podporovaly jezuitský řád. A sami jezuité již dávno nebyli vnímáni jako ona „neklidná sekta“, jak o nich psali moravští stavové v době povstání. Nejen Martin Středa, Jiří Crugerius nebo Tomáš Pešina z Čechorodu, ale především Bohuslav Balbín a Bedřich Bridel bezprostředně ztělesňovali českou a moravskou barokní kulturu.¹⁰ Země se měnila i vizuálně. Renesanční průčelí a arkády zámků byly vystřídány monumentálními paláci a kupolemi barokních chrámů. Součástí české i moravské krajiny se staly barokní slavnosti a náboženské poutě.¹¹

V době, kdy se Jan Amos Komenský v nizozemském exilu v myšlenkách vracel ke své rodné vlasti, se již Morava nepodobala zemi jeho dětství a mládí. Ani sbor v Lipníku nad Bečvou už nebyl svatyní jednoty bratrské. Město nedlouho po bitvě na Bílé hoře převzal kardinál František z Dietrichsteina a ze zdejšího sboru se hned ve dvacátých letech 17. století stala kolej piaristů. Jediné, co v přestavěné svatyni zůstalo z někdejší rožmburské stavby, byla věž s arkádovým ochozem. Dietrichsteinové se vedle Liechtensteinů stali představiteli moravské barokní společnosti a jejich spojení s piaristy se netýkalo jen Lipníka nebo Příbora, ale především jejich hlavního rodového sídla Mikulova. A také v tomto městě na hranici Rakous a Moravy, jako by symbolizujícího *the Making of Habsburg Monarchy*, se baroko projevilo propojením šlechtické kultury s katolickou církví.¹²

⁸ Knoz 2008, kap. *Damnatio et laudatio*, s. 22–36.

⁹ Broucek 1995, s. 62–69.

¹⁰ Válka, *Morava 2003*, s. 15–34; *La Moravie 2002*.

¹¹ Malý 2019; Svoboda – Homola – Czajkowski – Markel – Ponešová 2016; *Morava 2004*.

¹² Evans 1979.

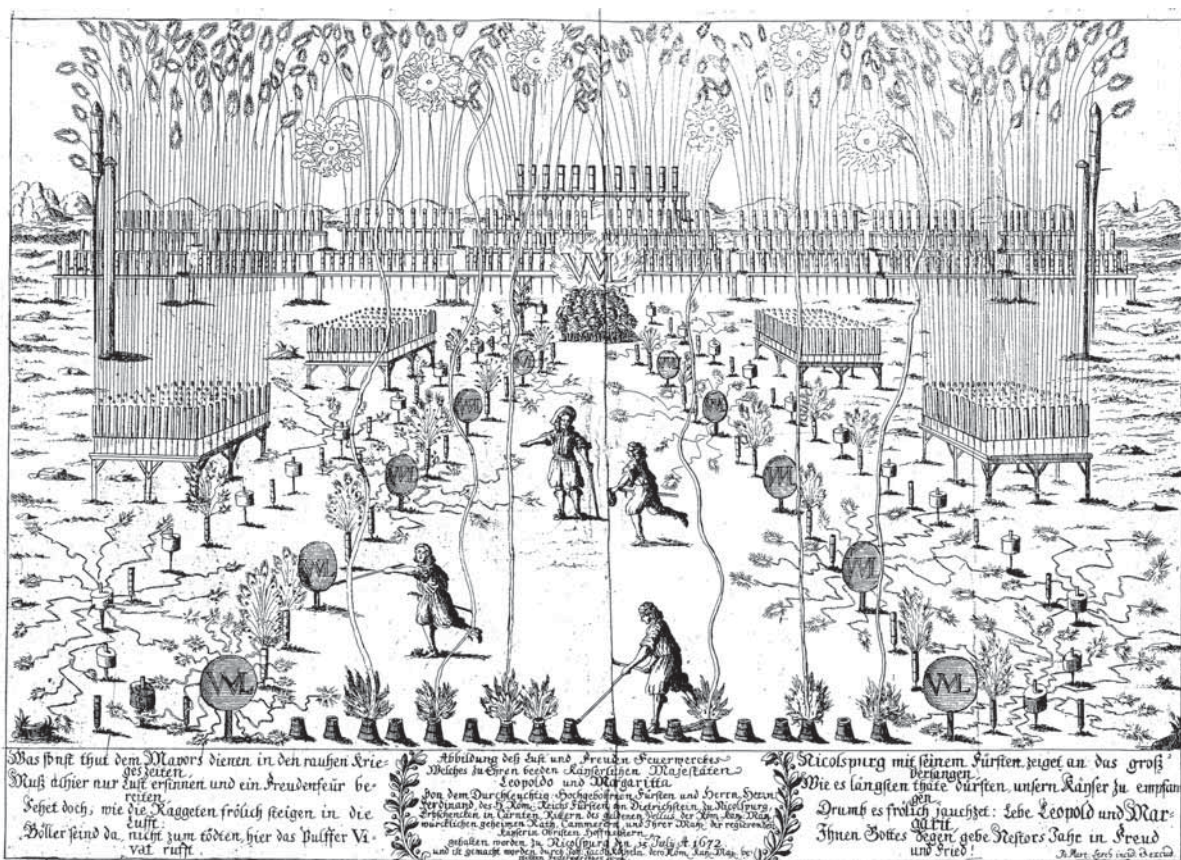
¹³ *Sobieski 1833*.

Manýristický Mikulov doby kardinála Františka z Dietrichsteina byl před odchodem Komenského ze země jedním z center kultury na Moravě. Jak dosvědčují například paměti Jakuba Sobieského, otce budoucího polského krále, v Mikulově se na cestě do Vídně či z Vídně střídala četná poselstva a jejich urození členové obdivovali zajímavosti zdejšího zámku a města. Nic na tom nemění ani skutečnost, že si polský šlechtic opakovaně pletl Dietrichsteiny a Liechtensteiny a že jako jednu z charakteristik rušného manýristického koloritu města popisoval i bitky, ke kterým zde docházelo mezi různými hořštáty.¹³ Všechny příchozí okouzlovalo panorama města, jež významně spoluutvářela kaple svatého Šebestiána na kopci nad městem, symbolizující vítězství

katolické víry a její převahu nad zdejší protestantskou, židovskou i novokřtěnskou menšinou. Barokní rezidenci však z Mikulova vytvořil až kardinálův synovec, císařský „ministr zahraničních věcí“ Ferdinand z Dietrichsteina. Přibližně v době, kdy byl Komenský pochován v Naardenu, do Mikulova dorazil císař Leopold I. se svojí manželkou Markétou Terezií, aby si ve zdejší loretské kapli vymodlili narození potomka. Během svého pobytu si v plné míře užívali mikulovské barokní komponované krajiny. Procházeli se v zámeckých zahradách, ze zámeckých teras a balkonů obdivovali ohňostroj na jejich počest odpalovaný z protějších polí a luk. Těšili se střelbou v bažantnici na *Inselu*, jakož i projíždkami na loďkách po mikulovských rybnících, za doprovodu serenád přednášených knížecími hudebníky. Kochali se krajinou s vápencovými kopci, vinicemi, rybníky i zámeckými parky a zahradami při kočárových vyjíždkách do okolí Mikulova i výletech do liechtensteinské Lednice, Valtic a Wilfersdorfu. Jejich návštěva ve městě byla

Kardinál František z Dietrichsteina, 18. století.

Ohňostroj na počest císaře Leopolda I. a císařovny Markéty Terezie v Mikulově, 1672.

Kostel sv. Šebestiána na Svatém kopečku u Mikulova.

nicméně určena především k modlitbám a náboženským slavnostem. Císařský pár se modlil střídavě v kapucínské Loretě, v piaristickém klášterním kostele, v kapitulním chrámu sv. Václava a v zámecké kapli.¹⁴

V popisu jejich pouti však chybí jakákoliv zmínka o místě, jež v sakrální architektuře barokního Mikulova patřilo k nejvýznamnějším, a sice o kapli na Svatém kopečku. Zřejmě tomu tak bylo proto, že původní kardinálova kaple roku 1663 vyhořela a že kníže Ferdinand z Dietrichsteina ji nechal jen krátce před příjezdem dvora od základů přestavovat. Mezi roky 1672 a 1679 tak vznikla pozoruhodná centrální architektura na půdorysu rovnoramenného kříže s kupolí a lucernou, k níž napříště směřovaly kroky četných poutních procesí.

Obě zde uváděné stavby sice možná nejlépe nereprezentují moravské raně novověké stavitelství, výmluvně však ukazují, jak se za dobu života Jana Amose Komenského jeho rodná Morava přerodila ze země renesančních bratrských sborů na zemi katolických barokních poutních kaplí.¹⁵

Mezi válkou a mírem

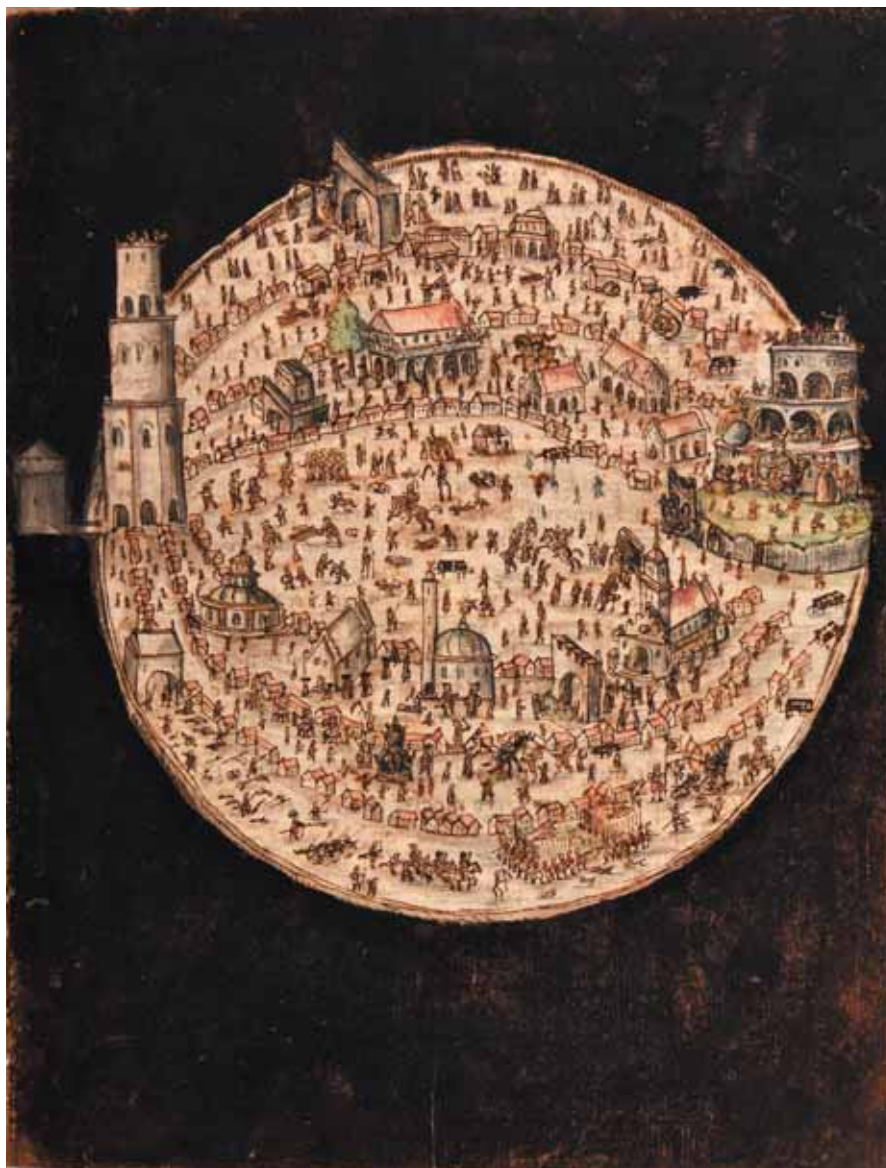
Na prahu třicetileté války, v době své „vnitřní emigrace“ v Brandýse nad Orlicí, vytvořil Jan Amos Komenský dvě významná díla a každé z nich věnoval jinému představiteli rodu Žerotínů. V prvním případě jde o spis *Labyrint světa a lusthauz srdce*, který dedikoval Karlu staršímu ze Žerotína. Druhým dílem je *Mapa Markrabství moravského*, připsaná jeho bratranci Ladislavu Velenovi ze Žerotína. Tyto dvě dedikace, s největší pravděpodobností učiněné krátce po sobě v letech 1623 a 1624, jako by demonstrovaly dvě tváře doby a také složitost úvah Jana Amose Komenského o světě, který ho obklopoval. Prezentovaly dvacátá léta 17. století jako dobu války

¹⁴ Brichtová 2004, s. 16–21.

¹⁵ Kudělka – Krsek – Stehlík – Válka 1996, s. 53.

a míru. Filozoficky uvažující Karel starší ze Žerotína měl přitom ztělesňovat svět míru, hlubokých úvah a kompromisu. Naopak Ladislav Velen ze Žerotína zosobňoval válku, vojáckou rozhodnost a radikalitu.¹⁶

Karel starší ze Žerotína se ve dvacátých letech 17. století snažil zachránit, co se dalo. Po dramatických dnech povstání zachraňoval své vlastní majetky a postavení, a pokoušel se ochránit své přátele z řad moravské nekatolické šlechty i duchovních jednoty bratrské. Kladl si otázku, co všechno dění kolem něho znamená, jakou má zaujmout pozici. A zda snaha o návrat k předbělohorským poměrům stojí za všecken rozvrat, bídu a utrpení, které přináší válka.¹⁷ V předmluvě *Labyrintu* stojí: „Ale ať už je to jakékoli, přece jen jsem uznal za vhodné abych to, co bylo sestaveno z papírů vhodných k zahození věnoval Tvé Jasnosti. S jakým úmyslem, to se nyní neosměluji říci: ale buď to Tvá Jasnost při čtení sama postřehne svým důvtipem, nebo to bude možno objasnit jindy. Jediné to podotknu, že jsem nepokládal za nevhodné věnovat takovou práci tomu, kdo tisícířým způsobem zakusiv supění a úpění tohoto pozemského moře, přece spočívá v tichém přístavu svého čistého svědomí. [...] Nyní nepřejí Tvé jasnosti nic jiného, než aby mile žila svému Kristu, jsouc bezpečna před světem a před Satanem, a aby s plesáním očekávala, že se jí plným právem dostane života, který bude následovat po tom zdejší (ach tak bídném!). Zatím nás rač spravovat, povzbuzovat a posilovat blahoslavený Duch našeho věčného Boha slitovníka. Amen. (Dáno pod Klopoty dne 13. prosince 1623.)“¹⁸

Vyobrazení Města Labyrintu ze spisu Jana Amose Komenského *Labyrint světa a lusthauz srdce*.

Při čtení Komenského analogické dedikace Ladislavu Velenovi ze Žerotína se nelze zbavit dojmu, že něco není v pořádku. Pomiňme to, že Komenský oba žerotínské velmože označuje za své nejmilejší pány, to bylo v raně novověké společnosti ve vztahu mezi klientem a patronem vcelku obvyklé. Více však zaráží, že v dramatické době před polovinou dvacátých let 17. století, v době razantních útoků na jednotu bratrskou a v době Velenovy emigrace a zabavení všech jeho moravských statků, se Komenský zabývá zdánlivě marginálními záležitostmi, které náleží do odborného světa fyzické geografie a kartografie. Až postupně si čtenář může povšimnout, že Komenský jako by mezi řádky upozorňuje na strategické informace, které jeho mapa podává. A v závěru už je zcela jasné, jaký úmysl jej vede. Emigrant Žerotín je zde označen za předního moravského šlechtice, což implikuje představu o dočasnosti jeho emigrace. A v další větě se dozvídáme zcela otevřeně, co Komenský touto dedikací zamýšlí. Snaží se dosáhnout Žerotínova návratu zpět na Moravu, a to k užitku jeho i země. Někdejší zemský hejtman má tedy opětně dosíci svého majetku i hodností a Morava má jeho prostřednictvím získat nazpět svou

16 Odložilík 1936; Hrubý 1930.

17 Hrubý 1923, s. 71-120, 358-388; *Válka* 1987, s. 119-129.

18 Komenský 1906; Komenský 1970B, s. 9-11; Komenský 1978, s. 265-412.

Portrét Karla staršího ze Žerotína, kopie, 19. století.

náboženskou svobodu. A protože je Ladislav Velen ze Žerotína válečníkem, nyní ve službách nepřátel Habsburků, nelze o návratu předbělohorských poměrů uvažovat jiným způsobem než jako o výsledku úspěšného vojenského tažení:¹⁹ „Nejjasnějšímu panu Ladislavu Velenovi ze Žerotína, panu na Břeclavi, Třebové, Zábřehu a Rudě, nejmilejšímu mému pánovi. [...] Tu, Tobě, slovnutný pane, přednímu šlechtici naší vlasti a velikému svému ochránci připisují a věnují, modle se k Bohu, aby Tebe vlasti a vlast Tobě k veliké oboustranné radosti co nejdříve navrátil. Psáno ve vyhnanství.“²⁰

Dlouhé sedmnácté století bývá historiky často označováno za „neklidná léta“ či za „století válek“.²¹ Komenský byl s násilím a válkami konfrontován prakticky po celý svůj život. A zdaleka nešlo pouze o třicetiletou válku a její kampaně probíhající na území Svatováclavské koruny. Vše začalo již v době jeho dětství, když během pobytu na strážnickém panství zažil nájezd Štěpána Bočkaje. A právě jihovýchodní část Moravy, Komenského bezprostřední domovina, se

Komenského mapa Moravy.

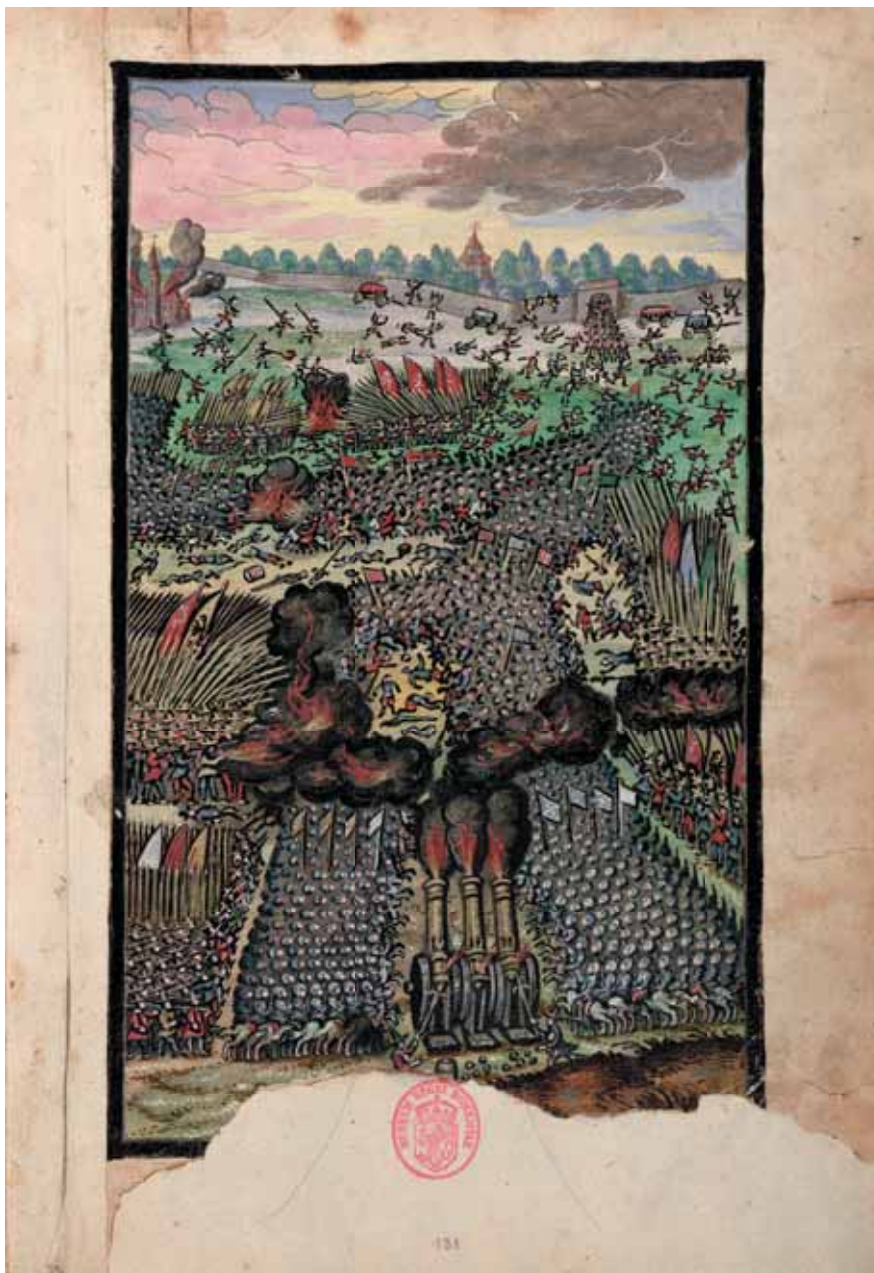

¹⁹ Hrubý 1930.
²⁰ Kuchař 1958;
Kuchař 1969, s. 233–243.
²¹ Englund 2000.

poté na příštích sto let stala jedním z ohnisek válečných střetů, které byly nejednou nesený náboženskými či sociálními ideami a často byly součástí osmanské expanze do střední Evropy, vždy však znamenaly nesmírné utrpení pro zdejší obyvatelstvo. Již stavovské povstání a následující boje ve střední Evropě daly najevo, že se ze zdánlivě lokálního nábožensko-politického konfliktu rozhoří globální válka.²² Nucená emigrace českých a moravských elit k ní ještě přispěla, neboť šlechtici za hranicemi habsburské monarchie vstupovali do armád protestantských mocností a duchovní osoby se alespoň parciálně podílely na ideové záštitě zápasu o znovuoobnovení předbělohorských poměrů.

Jan Amos nebyl ani pouhou obětí, ani pouhým mlčenlivým svědkem dlouhé a kruté války, která v mnohém ohledu zásadním způsobem proměnila evropskou společnost. Na rozdíl od svého mecenáše Žerotína, známého svým opatrným a spíše neutrálním přístupem, Komenský od počátku dával najevo, na kterou stranu se staví. Zimního krále Fridricha Falckého nazýval „Fridrichem Vítězným“ a později ho jako „českého krále“ navštívil i v jeho vyhnanství v Haagu. Dlouhodobě potom doufal v aktivní postup švédského vojska, jehož velitelům během svého pobytu v polském Lešně neváhal podávat důležité informace.²³

Války ovšem provázely celou pouť Komenského po Evropě. Nevyhnul se jim ve Francii, kde se kardinál Richelieu na sklonku svého života rozhodl vstoupit po boku Švédska do závěrečné váže třicetileté války. V Anglii Komenského zastihla revoluce a tuhé boje, které v jejím průběhu byly vedeny a které ani zdaleka nekončily popravou krále Karla I. roku 1649. Ani po uzavření vestfálského míru, jímž padly Komenského naděje na nápravu poměrů v jeho vlasti, války v Evropě ještě nebyly u konce — jen částečně změnily svou podobu. Už v letech 1655–1656 došlo k dalšímu švédskému tažení do střední Evropy, v polských dějinách známému jako *Potopa*. Komenského mecenáš Bohuslav Leszczyński jen krátce předtím konvertoval ke katolictví, což lze do jisté míry považovat za konec reformace v Polsku. Komenský a členové jednoty bratrské v Lešně pak již neměli nikoho, kdo by je ochránil před nevraživostí polských katolických elit. Výsledek konfliktu je známý: Lešno po útoku polského vojska lehlo popelem a shořela i zdejší bratrská knihovna, včetně nedokončených spisů Komenského.²⁴ Sklonek života moravského filozofa, jenž se mezitím stal myslitelem celoevropského významu, byl potom spoluurčován dalším tureckým tažením do střední Evropy, polsko-ruskými válkami, španělsko-francouzskými a švédsko-francouzskými boji, ale především devoluční válkou mezi Francií a Španělským Nizozemím.²⁵

Bitva na Bílé hoře z cestopisu Jindřicha Hýzrla z Chodů, po 1620.

²² Matějek 1992.

²³ DJAK 2, 1971, s. 86;
DJAK 3, 1978, s. 567–589;
Kármán 2004, s. 179.

²⁴ Bečková 2009, s. 20–32.

²⁵ Munck 2002.

- 26 Langer 1978; Fidler 2007, s. 79–87.
 27 Knoz 2016, s. 237–265.
 28 Válka 1998, s. 12–16.
 29 Základní informace Novák – Hendrich 1932, s. 629–632; další literatura viz č. k. VIII.20.

Válečná doba 17. století měla navenek dvě tváře. Jedna válku a její hrdiny adorovala. Byli to pro ni muži, kteří si v tornistře nesli maršálskou hůl a kteří bojovali pod praporem boha Marta a bohyně Bellony. Opouštěli své ženy a milenky, aby vyválčili slávu sobě i svému panovníkovi. Takřka každý z významných mužů Komenského věku, nebyl-li právě duchovním, se nechal zobrazovat na koni a ve zbroji jako vítěz nad nepřítelem. Jestliže hovoříme o Francouzích, byli tímto nepřítelem frondisté, Angličané a Habsburkové, pro Habsburky to byli stavovští povstalci, Švédové a Osmané. Sídla vojevůdců, mezi nimiž se obzvláště vyjímá Valdštejnský palác v Praze, zdobilo množství architektonických a ikonografických odkazů na vojenské umění a vojenskou slávu.²⁶

Druhá tvář raně novověké války byla podstatně méně zářivá. Kroniky, dopisy i literární díla 17. století jsou plné nářků na „hrůzy války“. A nezáleží na tom, zda táhne vojsko spojenců, anebo vojsko nepřítele. Vždy je provázejí vraždění a zabíjení, znásilňování žen a dívek, podpalování vesnic a vyjídání spíží. Svědčí o tom „lamentace“, sepisované sedláky a měšťany ve všech zemích, které se staly válčištěm, či kudy procházela vojska. Krutosti válek si povšimli Martin Opitz, Hans Christoffel von Grimmelshausen, Hans Ulrich Franck, Jacques Callot. Karel starší ze Žerotína ztratil iluze o válce jako prostředku k dosažení obecného dobrého vzápětí po svých vojenských taženích do Francie a do Uher²⁷ a obrátil se k pacifismu, až byl napříště svými souputníky považován za člověka neodvážného až slabošského.²⁸ Cesta Jana Amose Komenského k podobnému zjištění byla komplikovanější. Zvláště poté, co podporu filozofa Žerotína a diplomata Leszczyńského vyměnil za spojenectví vojáka Václava Sádovského ze Sloupna a obchodníka se zbraněmi Ludvíka de Geer. Přesto i on, podobně jako Poutník z jeho *Labyrintu* dospívá k hradu Kristovu, se obecnou nápravou věcí lidských stává andělem neboli poslem míru. „*Poslem míru, vyslaným k anglickým a holandským vyjednaváčům o mír v Bredě, odkud bude rozeslán ke všem křesťanům v Evropě a brzy ke všem národům po celém světě: aby se zastavili, přestali válčit a učinili místo knížeti pokoje Kristu, jenž se již chystá zvěstovat národům mír.*“²⁹

Jacques Callot, grafický list z cyklu Útrapy a hrůzy války, 1633.

Mezi panovníky, mecenáši a vizionáři

Jan Amos Komenský procházel světem 17. století ne nepodoben Poutníkovi z *Labyrintu*. Také on se na své složité životní pouti setkával s celou řadou lidí, kteří reprezentovali určitý životní styl a pohled na svět. Mnozí pro něho znamenali jen letmé setkání, jiní zásadním způsobem ovlivnili jeho myšlení a někteří ho dokonce na pouti světem po určitou dobu doprovázeli.³⁰

Zatímco na Moravě Anna Segešová čekala budoucího Učitele národů,³¹ na samém západním cípu Evropy se právě odehrávalo Žerotínovo francouzské tažení. Karel starší ze Žerotína, jenž se měl stát budoucím prvním velkým mecenášem Jana Amose, přijel coby kondotier s nevelkým oddílem přes německé Stade a normanský Dieppe na pomoc hugenotskému králi Jindřichovi Navarrskému, který na přelomu let 1591 a 1592 v rámci tzv. osmé náboženské války obléhal katolické město Rouen.

Výsledek odvážného tažení ovšem pro Karla staršího ze Žerotína skončil katastrofou. Ta začala vlastně ještě na německé půdě, když kvůli bouřlivému počasí nemohla být vypravena loď, na níž by po moři doplul do Francie. Nezbyvalo mu tedy než čekat v severoněmeckém přístavu, pro který mladý moravský šlechtic nacházel jen velmi neslušná označení. Katolické vojsko vévody z Parmy se ukázalo podstatně silnějším, než Jindřich Navarrský předpokládal, a ztráty na životech se tak velmi brzy začaly týkat i příslušníků Žerotínova oddílu. Karel proto postupně počal kritizovat nejen špatnou vojenskou strategii Jindřicha Navarrského, ale také jeho malé odhodlání skutečně se zasazovat o věci víry a cti. V této době již navíc Karel ze Žerotína pochopil, že jde ze strany krále spíše o taktickou válku, v níž se snaží vydobýt si výhodnější pozici na politické scéně, než o skutečné vítězství reformace. Příslušníky protestantských a reformovaných církví údajně nechával bez ochrany utiskovat od katolíků. „*Nemálo se o náboženství a slova božího ujímá, kudyž také přichází podle zdání mého, že mu nehrubě Pán Bůh žehná.*“³² Jen málo času již zbývalo do Karlova zklamaného odjezdu z Francie, provázeného nesplaceným dluhem ze strany francouzského krále. A pouhý rok zbýval i do konverze Jindřicha IV. ke katolictví, která s konečnou platností oba muže rozdělila a kterou mu Karel ze Žerotína nikdy neodpustil. Svě mínění o Jindřichovi napříště přenesl i na francouzský dvůr a na celou zemi.³³

Komenského doba byla obecně dobou všemožných konverzí — náboženských, vojenských a politických. Jeden z nejvýraznějších podporovatelů jihomoravských novokřtěnců a přítel Karla staršího ze Žerotína, Karel z Liechtensteina, konvertoval ke katolictví již roku 1599. Znamenalo to obrovský obrat v konfesní příslušnosti rodu, který se od té doby prezentoval jako jeden z nekatolických knížecích domů v Evropě. Ve Valticích byli ještě v první polovině roku 1601 preferováni luteráni, nicméně na podzim téhož roku tomu tak již nebylo.³⁴ Výše zmiňovaný

David Beck (připsáno), portrét Ludvíka de Geer, 1650.

30 Polišínský 1996; Polišínský 1953, s. 214–235.

31 Vyskočil 1990.

32 Rejchrtová 1982, s. 70 (list Karla staršího ze Žerotína z 12. 4. 1592).

33 Knoz 2016, s. 237–265.

34 Knoz 2020, s. 161–202.

Calin z Marienberga,
Virtus Leonina, 1683.

statečný obránce Brna Ludvík Raduit de Souches je dodnes v metropoli Moravy oslavován jako velký vítěz nad nepřitelem. Obvykle přitom není uváděno, že právě on byl vojenským a náboženským přeběhlikem. Opomíjí se, že právě de Souches s konečnou platností zmařil naděje Komenského, které vkládal do operací švédského vojska v Evropě.³⁵ A k politické a náboženské konverzi přistoupili i Komenského ochránci z rodu Leszczyńských. Zatímco Rafael Leszczyński byl jedním z posledních magnátů podporujících na svých državách nejen české bratry, ale i polskou reformaci jako celek, jeho syn Bohuslav přešel na katolickou stranu, což poznamenalo i dramatické události v Lešně roku 1656.³⁶ A ke konverzi se rozhodly i rodové větve Žerotínů, jež v Čechách a na Moravě přežily vydání náboženských dekretů z let 1627 a 1628. Velkolosinský Přemysl III. ze Žerotína v knize *Virtus Leonina* už svůj rod prezentoval jako katolický a věrný panovnické dynastii. Jezuité Jiří Crugerius a František Dominik Calin z Marienberga navíc vytvořili rodový mýtus, podle kterého byl i Komenského první mecenáš Karel starší ze Žerotína vykreslován jako člověk, který sice nebyl s habsburským císařem sjednocen ve víře, vždy mu ale zachovával politickou věrnost, což bylo ličeno jako obzvláštní zásluha. V případě Karla staršího ze Žerotína mohl být jako svébytný projev konverze či alespoň

politické rezignace vnímán i jeho nadšený návrat na Moravu po několika letech nuceného exilu ve Vratislavi. A také tlak, který činil na synovce Baltazara ze Žerotína, aby konverzí ke katolictví zachránil vybrané žerotínské državy pro sebe samého i pro svého strýce.³⁷

Podobnou situaci zažil v době své dospělosti Jan Amos Komenský ve vztahu ke švédské královně Kristině Augustě. Švédská panovnice se v jeho očích měla stát nástupkyní svého otce, „Lva severu“, Gustava Adolfa II. Právě ona měla dokončit otcovu misi do střední Evropy. Proto dal Komenský cestě do Švédska přednost před všemi ostatními zajímavými nabídkami na uplatnění a proto si od setkání s královnou mnohé sliboval. Avšak spíše než se svrchovanou panovnicí velké říše rozkládající se po obou březích Baltského moře se Komenský v osobě Kristiny Augusty setkal se ženou, která stejně jako Descartes nebo Pascal mluvila plyně latinsky, stejně jako Rudolf II. nacházela zalíbení v uměleckých dílech, která však v rozporu s cíli Komenského neprojevovala velké zánění pro restituci předbělohorských poměrů v jeho rodné vlasti. Vždyť k setkání Komenského s královnou Kristinou Augustou došlo roku 1642, v době prvního vpádu švédských vojsk k metropoli Moravy i k místům jeho dětství a mládí — Uherskému Brodu a Strážnici. Druhé setkání se potom odehrálo roku 1646, jen relativně nedlouho po Torstenssonově rezignaci na dobytí města Brna. Uzavření vestfálského míru v Osnabrücku roku 1648 a Kristininu následnou konverzi ke katolicismu roku 1654 nepochybně Komenský považoval za stejnou zradu, za niž Žerotín o půlstoletí dříve pokládal podobné počínání Jindřicha Navarrského po bitvě u Rouenu.³⁸

I když byli panovníci a vysoce postavení představitelé dobových elit nejednou málo spolehlivými partnery, v raném novověku se bez nich nikdo z umělců ani intelektuálů neobešel. Na principu

³⁵ Balcárek 2012, s. 313–322.

³⁶ Šliziński 1972, s. 277–281; Kotyk 1992, s. 54–58.

³⁷ Knoz 2001.

³⁸ Englund 2008; Karlsson 2005.

dvoustranného partnerství aristokratického mecenáše a intelektuála, často rozvětveného do mnohavrstevnaté sítě, byl v raném novověku založen princip „republiky literátů“, jak o tom podávají svědectví Komenského souputníci Simeon Partlicius, Pavel Felgenhauer nebo Ondřej Habervešl z Habernfeldu.³⁹ Umělci a učenci si hledali mecenáše. Posílali jim svá díla a v dopisech nikoliv nepodobných dnešním reklamním letákům jim nabízeli své umění a tvorbu, ať již to byla výtvarná díla, filozofické spisy, anebo například *wasserkunst* přivádějící vodu do zámeckého sídla.⁴⁰ Spisovatelé a učenci dedikovali aristokratům své knihy a oni se jim za to odměňovali štědrými finančními dary.

Své umělce a učence si ovšem často hledali také urození mecenáši. Potřebovali najít

architekty a malíře a sochaře, kteří by v areálech jejich zámeckých sídel oslavili aristokratické ctnosti i slavné činy předků. Potřebovali získat učence, kteří by se ujali výchovy a vzdělání jejich potomků. Potřebovali oslovit teology, kteří by jim pomohli překonat deprese a melancholii a kteří by je provázeli na klikatých cestách konfesní doby. Potřebovali zaměstnat spisovatele, kteří by sepsali jejich rodové dějiny. Karel starší ze Žerotína hledal duchovní pomoc a orientaci tak dlouho, až ji našel ve spisech protestantského teologa ze severoněmeckého města Stade Otty Casmanna. Na něho se poté po dlouhá léta obracel vždy, když cítil smutek a zklamání. Casmannovi se za to odměňoval slovy úcty a uznání, finančními dary i podporou vydávání jeho knih.⁴¹ Podobně dlouho hledal i spisovatele, který by se stal autorem dějin žerotínského rodu a nahradil tak nevěrohodné vyprávění Bartoloměje z Hlohol a Paprocké Vůle.⁴² Nakonec jej na počátku druhého desetiletí 17. století našel v mladém Janu Amosi Komenském, který se právě vrátil ze svých studií v Herbornu a Heidelbergu. Zdá se, že Komenský dnes neznámý spis propojující dějiny Žerotínů s dějinami Moravy pod názvem *De origine familiae Zierotiniae Tractatus* dokončil roku 1630 a předal právě Karlu staršímu ze Žerotína.⁴³

Komenský se bez štědrého mecenáše a podporovatele své tvorby neobešel v žádné z etap svého dlouhého života. Karel starší ze Žerotína, Rafael Leszczyński, Jiří Rákoczi, Ludvík a Vavřinec de Geer vstupovali do života Komenského v různé době a v různých zemích, přesto lze u všech vyzorovat některé shodné nebo alespoň obdobné rysy.⁴⁴ Karel starší ze Žerotína byl prvním mecenášem Komenského. Jejich vztah byl patrně navázán ještě v době Janova dětství a trval po několik desítek let. Byl oboustranně výhodný. Žerotín podporoval vzdělávání Komenského, především financoval jeho studia v Herbornu a Heidelbergu. Dále mu zprostředkoval kontakty

Václav Hollar podle Davida Becka, portrét švédské královny Kristiny Augusty, 1650.

39 Urbánek 2008.

40 „Wassermeister“ Georg Thumberger přišel do Jihlavy a nabízel městské radě všestranné služby. Nabízel vytvoření různých vodních a vzduchových zařízení, zdobení dveří a bran, fontán. Odvolával se na to, že podobné práce již v minulosti provedl pro Petra Voka na zámku v Bechyni. Moravský zemský archiv Brno, G 2, Nová sbírka, inv. č. 169/24.

41 Dopisy týkající se díla Otty Casmanna a jeho kontaktů s Žerotínem: Dvorský 1904, s. 178–179, 217–228, 319–325.

42 Paprocký 1593, pag. 88–96; Knoz 2003, s. 149–166.

43 Zemský archiv Opava, Rodinný archiv Žerotínů, inv. č. 283, Genealogické tabulky a poznámky rodiny Žerotínů, fol. 23.

44 Knoz 1992, s. 39–48.

- 45 Skutil 1991, s. 72–180.
 46 Komenský 1628–1638, s. 40–52.
 47 Viz Cerroni. Jan Petr Cerroni si mezi jinými dedikacemi povšiml i Komenského příspěvků Labyrintu světa Karlovi staršímu ze Žerotína.
 48 Komenský 1623, pag. 9. Srov. č. k. II.1–II.2.
 49 Knoz 2000, s. 6–9; Knoz 2001, s. 70–84; Hošna 1991, s. 175–180.
 50 Svědectví o svém pozvání do Paříže podal Komenský roku 1669 ve spisu *Continuatio admonitionis fraternae*; srov. Molnár – Rejchrtová 1987, s. 126–127. Počátkem května roku 1642 během svého pobytu v Londýně Komenský obdržel nabídku z Francie, datovanou 19. dubna, s pozváním do Francie. Autorem dopisu byl hrabě Saint Romain de Seneva. List tlumočil naléhavě přání kardinála Richelieu získat Komenského k práci v Paříži, svou odpověď měl sdělit kardinálovu sekretáři Antoinu Rossignolovi. Komenský později napsal, že jej odrazovala neznalost francouzštiny i obava, aby neurazil Švédy. Svou roli jistě sehrála také nedůvěra ke katolickému, i když relativně tolerantnímu pařížskému prostředí, ale hlavní byly zřejmě důvody politické. Viz <http://komensky.mjakub.cz/kardinal-richelieu-1642>.
 51 Karlsson 2002, s. 73–76; Hobrleit 2010.
 52 Knoz 1992, s. 43.

se západoevropskými kalvínskými kruhy, teology a profesory předních univerzit. Je otázka, nakolik mohl Komenský využívat spisy uložené v pozoruhodné Žerotínově knihovně, v každém případě však díky podpoře Karla staršího ze Žerotína mohl začínat svou kněžskou a pedagogickou dráhu na jeho statcích a statcích Jana staršího Skrbenského z Hříštvě v Přerově a ve Fulneku. Když se na Moravě začaly nad jednotou bratrskou snášet těžká černá mračna, umožnil Žerotín Komenskému a jeho četným spolubratřím „vnitřní exil“ na svém panství v Brandýse nad Orlicí ve východních Čechách. S Karlem starším ze Žerotína jsou zřejmě spjaty i první mise Komenského do polského Lešna, vždyť i sám Žerotín v určitém okamžiku uvažoval o polském exilu.⁴⁵ Doloženy jsou však spolehlivě těsné korespondenční styky mezi Žerotínem a Komenským z přelomu dvacátých a třicátých let 17. století, kdy po vydání Obnoveného zřízení zemského a četných protireformačních dekretů zajišťoval Žerotín chod bratrského sboru v Lešně z výnosu brandýského statku.⁴⁶ Můžeme tedy říci, že podpora Karla staršího ze Žerotína Komenskému odrážela celé pohnuté dějiny první třetiny 17. století. Čím mohl být ale svému mecenáši prospěšný Komenský? Především je patrné, že byl jedním z naplňovatelů představy o Přerově jako významném bratrském kulturním centru, což byl duchovní odkaz, který Karlu staršímu ze Žerotína svěřil do rukou jeho strýc Fridrich a k jehož uskutečnění nepochybně náležela i existence kvalitní náboženské školy. Lze předpokládat, že Komenský spolu s Jiřím Erastem, Vavřincem Justýnem, Pavlem Hronovským a celou řadou dalších duchovních pečovali nejen o duchovní život Karla staršího ze Žerotína, ale že se také zapojovali do činnosti králického duchovního centra a představovali důležitou složku Žerotínova aristokratického dvora. Když se po dvou stoletích pokusil moravský historik Jan Petr Cerroni sestavit seznam knih, které byly Žerotínovi dedikovány, vyšlo najevo, jak Žerotín coby mecenáš propojoval moravskou a evropskou reformovanou inteligenci.⁴⁷ V Žerotínově knižní sbírce, kterou uložil ve svém domě ve Vratislavi, se nacházela celá řada Komenského rukopisů. Přední místo mezi nimi samozřejmě zaujímá *Labyrint světa a lusthauz srdce*, který můžeme považovat za kvintesenci manýristického myšlení bělohorské doby, jež bylo Žerotínovi a Komenskému společné.⁴⁸ Mimochodem ve stejné době, kdy žil Komenský na žerotínském Brandýse, pobýval na pouhých dvacet kilometrů vzdálených Častolovicích katolického protireformátora Otty z Oppersdorfu budoucí jezuitský spisovatel Bohuslav Balbín, nastávající propagátor Komenského jazykovědných spisů. I v tom spočívá pozoruhodné podivné manýristické epochy.⁴⁹

Jaké vlastnosti měl Komenského mecenáš mít? Měl to být člověk vzdělaný, nábožensky orientovaný na reformaci a kalvínství. O kardinálu Richelieu, jenž mu prostřednictvím svých diplomatů nabídl ochranu a působení na zamýšlené pansofické akademii v Paříži, se Komenský vyjadřoval s velkou opatrností. Katolickým kardinálem si jako budoucím mecenášem nebyl jist, ačkoliv byl Richelieu významným podporovatelem protihabsburské koalice a Komenskému by dokázal zajistit vynikající uplatnění i finanční zajištění. Komenský se raději vymluvil na neznalost jazyka a prostředí⁵⁰ a upřednostnil jiného podporovatele války proti Habsburkům, bohatého Ludvíka de Geer, příslušníka významné valonsko-nizozemské obchodnické a průmyslnické rodiny, jehož obchodní vazby sahaly do Francie, Švédska, a dokonce do holandské Východní Indie.⁵¹ Ten mu mohl zajistit finance na jeho pansofická studia a vydávání spisů, ale také kontakty směrem do Švédska a do svobodného Nizozemí. To potvrzují i listy, které Komenský v inkriminované době posílal do Anglie svému příteli Samuelu Hartlibovi. Na počátku čtyřicátých let totiž nejenže vrcholila třicetiletá válka za aktivní účasti Francie a Švédska, ale také propukla anglická revoluce a ve Francii se schylovalo k frondě. V atmosféře neklidu a politického kvasu píše Komenský roku 1645 svému mecenáši De Geerovi dopis, v němž vyslovuje svoji touhu nebyť rušen, a to ani teologickými rozpravami a disputacemi, „*jichž se mohou účastniti jiní*“, od svých vědeckých úkolů.⁵²

Raně novověký mecenát byl často složitou strukturou mezilidských vztahů a sociálních sítí.⁵³ Také v případě Jana Amose Komenského se často nejednalo o individuální podporu, nýbrž o příspěví celé skupině bratrských kněží, tiskařskému cechu a podobně. Už ve známém listu knížeti Janu Radziwiłłovi, v němž ho roku 1629 žádalo o pomoc třicet šest bratrských duchovních, figuroval Komenský jako jeden z příslušníků skupiny. Když ale roku 1647 pořizoval pro Ludvíka de Geer seznam všech bratří, kterým tento magnát poskytoval podporu, sám sebe mezi ně nezařadil. Učinil tak přesto, že je z celé řady dostupných pramenů mecenášský vztah De Geera ke Komenskému v dané době více než bezpečně doložen. Lze proto soudit, že se Komenský necítil být pouze jedním z mnohých, nýbrž že se považoval za seniora, patrona bratrské obce v emigraci a za zprostředkovatele mecenátu.⁵⁴

Jestliže se Komenský roku 1645 nechtěl zúčastňovat vědeckých a filozofických disputací, dost možná mělo toto odmítání svůj počátek v nepřilíh vydařené diskusi s René Descartesem, která proběhla o několik let dříve. Šlo o spor, který lze pokládat za součást velkých proměn v myšlení a představ o světě, jež se v 17. století odehrávaly a jež lze při určitém zjednodušení nazvat rozporem mezi sensualismem a racionalismem, mezi vírou a vědou. Když byl ještě po letech francouzský myslitel a matematik tázán, co si myslí o Komenského spisech, vyjadřoval se o nich značně nelichotivě.⁵⁵ Descartes, jehož s Komenským spojoval mimo jiné zájem o přízeň Kristiny Augusty a který byl podobně jako Komenský její osobností spíše zklamán, stavěl svou filozofii na zcela jiných principech než Komenský. Jako racionalistovi mu na českém učenci vedle senzualistické metody vadila také jeho víra v proroctví a revelace, k níž Komenský dospěl na základě svých setkání s Kristinou Poniatowskou, Kryštofem Kotterem a Mikulášem Drabíkem.⁵⁶ Zatímco Komenskému na vizích Poniatowské, Kottera nebo Drabíka imponovala především jejich předpověď návratu starých časů do vlasti, pro Descartese byly vize jako takové v příkrém rozporu s jeho zásadou „*přijímat jen to, co se mi samo představuje tak jasně a zřetelně, že o tom nemohu pochybovat*“.⁵⁷

Komenský byl přesvědčen, že se jeho doba vyznačuje neobvyklým množstvím povolání proroků. A také, že uvádění vizionáři vytvářejí určitou trojici. Vzájemně se sice v mnohém ohledu liší, poselstvím svých proroctví jsou ovšem provázáni a doplňují se. Komenského víra v proroctví, daná touhou po jejich naplnění, náleží k manýrismu 17. století stejně jako Descartesův sklon k racionalitě a nepraktikovanému filozofickému ateismu. A právě tak k němu patří obrana křesťanství proti tomuto ateismu, kterou lze nalézt u Komenského, stejně jako u jeho současníka Blaise Pascala, oscilujícího mezi matematikou a teologií. Pro sledovanou epochu je přitom charakteristické, že Pascal brání křesťanství z pozic katolíka, zatímco Komenský z pozic českého bratra. Oba filozofy tak v tomto ohledu spojuje víra, která je má podle teorie konfesionalismu spíše rozdělovat.⁵⁸

Mezi juliánským a gregoriánským kalendářem

Doba Komenského byla obdobím proměn a přelomů. Když se budoucí Učitel národů roku 1592 na Moravě narodil, bylo tomu deset let, co papež Řehoř XIII. bulou *Inter gravissimas* korigoval nepřesnosti přestupných let dosavadního juliánského kalendáře. Nový kalendář, později po tomto papeži nazývaný gregoriánský, byl samozřejmě nejrychleji aplikován především v katolických státech, jež byly papežskou reformou zcela přirozeně zavázány.⁵⁹ Poněkud odlišné byly postoje v zemích, jejichž vlády se hlásily k některé z forem protestantismu. Byly poněkud rozpolceny, protože vědecký pokrok dával reformě za pravdu a také praktické argumenty přiměly některé

53 K raně novověkému mecenátu např. Jakubec 2009, s. 144–164; Holý 2016.

54 Knoz 1992, s. 39–48.

55 Šebestík 1996, s. 372–380. Srovnaj dopis Descartese – Descartes 2019, s. 107–109; o vzniku dopisu viz Sousedík 2019, s. 111–113.

56 Bernát 2016; Bernát 1999, s. 56–81; Hýbl 1998, s. 165–169.

57 Urbánek 1995, s. 70–75; Heřmánek 2015; Válka 1977, s. 114–119. Urbánek 2009, s. 613–625.

58 Pascal 2000; Válka 1994, s. 124–130; Válka 1996B, s. 197–205.

59 Friedrich 1997, kap. Gregoriánská oprava kalendáře a její přijetí, s. 96–105; Kollmann 1974, s. 3–41.

60 Chlumecky 1862, kap. Carl von Zierotin, seine Jugend und Bildungszeit. Französische Kriegsgefahr, s. 128–182.

61 Zatímco Josef Brambora (a s ním i někteří další komeniologové) se domníval, že datum Komenského smrti 15. listopadu 1670 je spíše určováno podle gregoriánského kalendáře, Josef Polišínský byl přesvědčen, že jde o juliánský kalendář. Vycházel z informace, že v Naardenu se juliánský kalendář užíval ještě dlouho po oficiálním přijetí gregoriánského kalendáře v provincii Holland. Brambora 1969, s. 247–248; Polišínský 1961, s. 83–103; Moutová – Polišínský 1970; Polišínský 1996.

z protestanských zemí k poměrně rychlému zavedení této novoty. Politické důvody a snaha po zachování vlastní svébytnosti naopak motivovaly představitele týchž zemí k zachování juliánského kalendáře. Území, pro která byl v druhé polovině 16. století typický konfesní pluralismus, se často nacházela v nejistotě, jakého pravidla se vlastně přidržovat.

V Nizozemí tak nejdříve nový kalendář přijaly jižní „španělské“ země, severní protestantské provincie s republikánským zřízením je vzhledem k nutnosti jednoty dané obchodními zájmy následovaly až s určitým zpožděním. Ve Svaté říši římské dokonce nesoulad mezi katolickými a protestantskými státy setrval až do přelomu 17. a 18. století. Rozdíly v čase přijetí nového systému lze zaznamenat i v tak nevelkých útvarech, jakými v dané době byly země Svatováclavské koruny. Čechy přijaly gregoriánský kalendář počátkem ledna 1584 a přibližně s týdenním zpožděním je následovala i slezská knížectví. Naproti tomu Moravské markrabství, které si vždy zakládalo na své samostatnosti, přijalo příslušné právní normy až v říjnu tohoto roku. Také v následujícím období se obyvatelé Moravy museli potýkat s problémy v počítání času. Moravské šlechtické vrchnosti, ačkoliv samy náležely k jednotě bratrské a přijímání jakýchkoliv norem založených na výročí „papeže-antikrista“ u nich podobně jako u jejich německých souvěrců mohlo vzbuzovat určitou nelibost, musely k používání gregoriánského kalendáře přimět své poddané. Nutila je k tomu nejen povinná loajalita vůči císaři jakožto moravskému markraběti, nýbrž i obyčejná potřeba jednotného měření času na jednotlivých moravských dominiích a v důsledku toho i jednotného členění pracovních a svátečních dnů. O to obtížnější to potom měli šlechtici, na jejichž panstvích bylo usídleno tak cizorodé a konfesně vyhraněné obyvatelstvo, jakým byli novokřtění. Lidé žijící ve druhé polovině 16. století se podle jiného kalendáře narodili a podle jiného odcházeli z tohoto světa, takže se jejich život imaginárně prodloužil o deset dnů. To se týkalo například i prvního mecenáše Jana Amose Komenského, Karla staršího ze Žerotína. Den jeho narození v roce 1564 je určován podle juliánského kalendáře, datum úmrtí roku 1636 ovšem již podle kalendáře gregoriánského. Žerotín navíc v osmdesátých letech 16. století, tedy v době přijímání těchto reforem, intenzivně cestoval po západní Evropě a několikrát překročil hranici mezi protestantskými a katolickými zeměmi a tím i mezi různými platnými systémy měření času. Když se roku 1583 po smrti svého otce Jana staršího ze Žerotína kvapně navracel ze studií ve Francii na rodnou Moravu, přijížděl z provincií, kde již byla zavedena reforma kalendáře, do země, která na tuto změnu teprve čekala.⁶⁰ Vydání příslušných právních opatření ani zdaleka neznamenalo, že by hned začala být stoprocentně aplikována v každodenní praxi. Nebylo proto divu, že někteří Žerotínovi současníci své listy a právní či obchodní dokumenty raději datovali oběma systémy.

Také věčný poutník Komenský se pohyboval v tomto světě manýristické nejistoty. Během svého života navštívil země, které se řídily různými kalendáři. Na Moravě již v době jeho narození platil gregoriánský kalendář, ale už za studií nasavském v Herbornu se mohl Jan Amos přesvědčit, že tomu tak není všude. Samozřejmě, že gregoriánským kalendářem se řídilo katolické Polsko i s državami „posledního“ protestantského magnáta Rafaela Leszczyńského, a také katolická Francie, kam ho zval kardinál Richelieu. Ale Komenský místo toho odcestoval do Anglie a posléze do Švédska, tedy do zemí, které si juliánský kalendář zachovaly po celé 17. století. Jednoduché to nebylo ani v Nizozemí, v jehož větší části byl gregoriánský kalendář sice akceptován již roku 1582, nicméně v praxi nikoliv zcela důsledně. Je tedy pochopitelné, že na celé řadě listů Jana Amose Komenského lze nalézt dvojí datum. A že také významní komeniologové do určité míry váhali, jakým způsobem nakládat se životopisnými daty, která se objevovala v pramenech vztahujících se k jeho osobě. Nejednou se proto setkáváme s užitím dvojitého datování, odkazujícího na oba kalendáře, což se ostatně týká i data Komenského úmrtí.⁶¹ Datace obojím způsobem se ostatně objevila také na jednom z nejdůležitějších dokumentů Komenského doby — na listině

Jonas Suyderhoef podle Gerarda Terborcha, Ratifikace mírové dohody mezi Španělskem a Holandskem 15. května 1648 (vestfálský mír).

vestfálského míru mezi císařem Ferdinandem III. a švédskou královnou Kristinou Augustou podepsané v Osnabrücku: „Dieses ist also verabhandelt worden zu Oßnabrück in Westphalen / den 24./14. Tag deß Monats Octobris/ im Jahr Christi Eintausend Sechshundert Achtvndvierzigsten.“ V mocných listech vydaných v Linci a ve Stockholmu, kterými tito panovníci mír z Osnabrücku separátně ratifikovali, se již každý z nich drží vlastní datace.⁶²

Životní pouť vedla Komenského nejen proměnami kalendáře, ale také proměnami „státní rezóny“. Posilování moci státu a budování velkých novověkých říší byl proces, který provázal celou řadu států Komenského doby, a to jak na katolické, tak i na protestantské straně. Když stárnoucí Komenský, zklamaný ze vzájemné války dvou protestantských mocností, Dánska a Švédska, psal svého *Posla míru*, patrně žil v určité iluzi, a ne zcela si uvědomoval, že ani jedna z těchto zemí se svými strukturami a státními zájmy příliš neodlišuje od Španělska, habsburské monarchie nebo Francie. Švédsko 17. století bylo říší, která se rozkládala „po obou březích Baltu“ a jejíž dynastie vládla kromě protestantského Švédska také v katolickém Polsku.⁶³ Gustav Adolf II. se sice roku 1630 vylodil na severním pobřeží Německa s provoláním, že přichází zachraňovat své souvěrce ohrožované habsburskou dynastií a katolickými knížaty, mnohem více však hleděl na to, aby mu angažmá ve střední Evropě přineslo co největší územní a majetkové zisky. Dánsko svou představu „státní rezóny“⁶⁴ formulovalo roku 1665 v první verzi Královského dědičného zákona. Také tato nová ústava státu se podobně jako starší právní systémy opírala o náboženské zdůvodnění vládní formy. Podle slov předmluvy zákoníku je to jen Bůh, kdo může dánskou říši zachránit před zruinováním a rozkladem. A panovník, jenž by měl stát v čele takovému státu, má být podřízen pouze Bohu. Všichni obyvatelé státu se mají k Bohu obracet, ale výhradně formou augsburské konfese z roku 1530. Kdo se této konfese nepřidrží, má být považován

62 Texty dokumentů vestfálského míru byly publikovány v digitální podobě v rámci projektu Acta pacis westphalicae. Součástí edice jsou i závěrečné dokumenty: <http://www.pax-westphalica.de/ipmipo/index.html>. K tématu existuje bohatá literatura, mj. Kat. Münster 1998.

63 Harasimowicz – Oszczanowski – Wislocki 2006.

64 Stolleis 1990.

65 Ekman 1973, s. 223–272.

66 Ranum 1993.

67 Paměti 2007, s. 33–34.

68 Dumas 1951, s. 320.

za bezbožníka a heretika. Ve směřování k náboženské jedinkonfesnosti jako mocenskému atributu se tedy ústava protestantského Dánska nikterak neliší od obnovených zřízení a dalších protireformačních zákoníků vydávaných habsburskými císaři. Ještě více než role náboženství při budování raně moderního státu je v zákoníku akcentována role panovníka jako absolutního vládce. Ruší se veškerá dosavadní privilegia stavů a volební kapitulace panovníka. Naopak dánský král je od nynějška naprosto svrchovaným dědičným vladařem, který se nikomu na této zemi nemusí zodpovídat ze svých činů. Je nejvyšším zákonodárcem, pouze on smí vydávat a rušit zákony. Je nejvyšším představitelem exekutivní moci a podléhají mu všichni úředníci v zemi. Je nejvyšším velitelem vojska, pouze on může vyhlášovat válku, či uzavírat příměří. A v neposlední řadě je i nejvyšším knězem, který stojí v čele dánské státní církve.⁶⁵

Ve Francii sice podobný zákoník nikdy vydán nebyl, o to jasnější bylo směřování k analogickým cílům. Porážka frondy roku 1651 znamenala dokončení centralizace státní moci, kterou začal uskutečňovat již Richelieu. Z Pikardů, Gaskoňců či Auvergnanů se stali poddaní francouzského krále. Do Paříže se slavnostně vrátil kardinál Mazarin i jeho soupeř vévoda Broussel, dosavadní reprezentant parlamentu i princů, což symbolizovalo rezignaci na někdejší stavovské uspořádání společnosti.⁶⁶ Proces byl dokončen o deset let později, když mladý král Ludvík XIV. ze svých služeb propustil ministry v čele s Nicolasem Fouquetem a prohlásil, že od nynějška bude předsedat vládě on sám. Ve svých *Pamětech* o svém rozhodnutí Ludvík XIV. informoval následovně: „*Pokud jde o pomocníky, v první řadě jsem se rozhodl nejmenovat žádného prvního ministra, a pokud mi, můj synu, v tomto bodě budete důvěřovat a po vás všichni vaši následovníci, bude ten titul ve Francii navždy zrušen — vždyť není nic ostudnějšího, než vidět na jedné straně nakupeny všechny pravomoci a na druhé jen a jen hodnost krále, nic víc.*“⁶⁷ Alexandre Dumas o dvě století později tento akt přetvořil do pozoruhodné scény: „*Ministři Fouquet, Lion a Letellier přišli do zasedací síně k poradě. Král je dal k sobě hned povolal. „Pánové“, řekl, „pan kardinál zemřel. Za jeho života jsem dával řídit své záležitosti, ale od nynějška chci vládnout sám. Přispějte mi svou radou, až vás o to požádám. Sbohem!*“⁶⁸ Lze si v této souvislosti klást otázku, zda se představy raně novověkých panovníků o hierarchicky uspořádaném státě, o státní rezoně, o panovnické svrchovanosti nebo o absolutní moci mohly krýt s Komenského ideou všeobecné nápravy věcí lidských.

Apendix: Mezi knihou, parlamentem a balkonem

Dne 22. prosince 1918, den po svém oficiálním zvolení prezidentem Československé republiky, pronesl Tomáš Garrigue Masaryk na Pražském hradě před poslanci Revolučního národního shromáždění projev, který začínal citátem z knihy Jana Amose Komenského *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské*. Ze spisu, který ve stejném roce vydal tiskem Masarykův přítel, dlouholetý spolupracovník, životopisec a v neposlední řadě také poslanec, a dokonce tehdejší předseda kulturního výboru tohoto shromáždění, Jan Herben. Masaryk citoval větu, která byla pro tuto příležitost neobyčejně vhodná a s níž se ztotožňoval on sám i celá řada tehdejších českých intelektuálů: „*Věřím i já Bohu, že po přejití víchřic hněvu (hříchů našimi na hlavy naše uvedeného) vláda věcí tvých k tobě se zase navrátí, ó líde český! A pro tuto naději Tebe dědicem činím všeho toho, co jsem koli po předcích svých zdědila, a přes těžké a nesnadné časy přechovala, nýbrž i v čemkoliv dobrém skrze práci synů mých a požehnání boží rozhojnění jsem přijala. To všechno Tobě odkazuji.*“ A Masaryk pokračoval: „*Prorocství-modlitba Komenského vyplnila se doslova: náš národ je svobodný a nezávislý a vstupuje, vážen a podepřen všeobecnou sympatií, do společnosti evropských národů. Žijeme v pohádce?*“ Nově nastupující prezident poté navázal aktualizací Komenského slov a rozšířil komeniánský motiv návratu „*vlády věcí Tvých*“ o téma světové

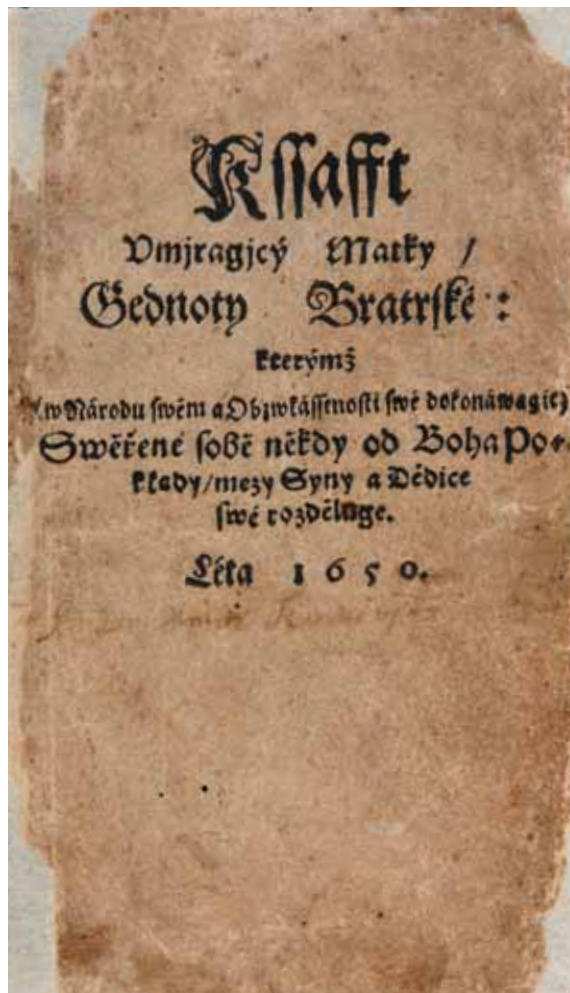
války jako boje za spravedlnost: „Zvítězili idealisté, zvítězil duch nad hmotou, právo nad násilím, pravda nad chytráctvím.“ Češi a Slováci se podle Masaryka začlenili do tohoto boje v souladu se smyslem jejich dějin — stát na straně spravedlnosti — a připojili se k demokratickým mocnostem. Vybudování vlastního demokratického státu a jeho udržení proti německému tlaku na východ potom interpretoval jako návazání na reformaci a vyrovnání se s protireformačním násilím Habsburků. „Osud našeho národa přímo logicky jest spjat se západem a jeho moderní demokracií.“⁶⁹

Tomáš Garrigue Masaryk dlouho před použitím citátu z Komenského před poslanci československého parlamentu napsal přednášku *Jan Amos Komenský*. Text spatřil světlo světa na výročí narození Komenského v roce 1892, poprvé byl vydán tiskem roku 1895, tedy v podstatě zároveň s vydáním *České otázky*.⁷⁰ Druhé vydání přednášky o Komenském vyšlo k třístému výročí bitvy na Bílé hoře v listopadu 1920 (zároveň bylo připomínáno půlkulaté výročí smrti Komenského). A podobně jako provolání k poslancům, i svou přednášku zakončil Masaryk uvedeným citátem z *Kšaftu umírající matky*, jenž lze v podstatě ztotožnit s formulí vyjadřující znovuzaložení státu.⁷¹

Jan Herben se v předmluvě ke své edici *Kšaftu umírající matky* držel podobných principů, jaké vykazuje Masarykovo provolání. Snad jen s tím rozdílem, že Herben k svému textu přistupoval z pozice historika a literárního vědce. Také tato stať ale obsahuje nejruznější politické aktualizace. Pravděpodobně nejzajímavější z nich je hned úvodní pasáž, v níž Herben analyzuje vestfálský mír z roku 1648, tedy událost, která byla bezprostřední příčinou vzniku *Kšaftu* a také známého dopisu, který Komenský dne 11. října 1648 adresoval švédskému kancléři Oxenstiernovi. Ačkoliv Komenský i další čeští exulanti podpořovali politické a vojenské aktivity Švédů v boji proti Habsburkům, přesto švédská delegace při uzavírání míru v Osnabrückeru zájmy svých střeoevropských přátel ani v nejmenším nezahrnula do mírových podmínek.

„Budeme-li z účastenství míru vyloučeni, co nám platno, že jsme po vás jakožto svých po Bohu osvoboditelích se ohlíželi; že pomocí našich slz vítězíte, když ty, které takřka již vyrvané na svobodu propustiti v ruce vašich jest, trýznitelům zase v ruce vydáváte?“ cituje Herben Komenského. Herbenův výklad tak nepřímě odkazuje na jednání, která v té době probíhala v Saint-Germain-en-Laye u Paříže a která měla potvrdit porážku Rakouska a mezinárodní uznání nového československého státu.⁷²

Následující vydání *Kšaftu*, které bylo publikováno v roce výročí bitvy na Bílé hoře péčí Josefa Štiftera v Knihovně bratrské rodiny v Letovicích a které vyzdvihovalo národní povahu bratrské víry, odkazovalo na Masarykův citát hned v úvodních řádcích předmluvy. Na věci nic nemění skutečnost, že Komenského text kromě uvedené věty vyjadřující naději obsahuje také pasáže

- 69 Komenský 1918.
70 Stoleté výročí narození Komenského bylo důležitou příležitostí pro připomenutí jeho osoby a její role v českých dějinách. Roku 1891 byla dokončena Schulzova budova Národního muzea, na jejíž fasádě byla umístěna i deska se jménem Jana Amose Komenského. Roku 1892 vyšel péčí Edvarda Grégra Komenského *Labyrint světa a ráj srdce* (Komenský 1892).
71 Citováno podle: Masaryk 1920. K tomu Polišínský 2001, s. 108–111; Polišínský 1998, s. 23–29.
72 Komenský 1918, s. 3–5.

Jan Amos Komenský, *Kšaft umírající matky* Jednoty bratrské, 1650.

- 73 Komenský 1920.
 74 Blekastad 1969, s. 462–466.
 75 Randák 2016.
 76 Traub 1923, s. 190.
 77 Jaroslav Goll (1846–1929) byl vůdčí osobností tzv. „Gollovy školy“ v české historiografii. Svým bádáním se vztahoval k předbělohorské a bělohorské době. Zabýval se dějinami jednoty bratrské, napsal např. také životopis Jana Amose Komenského. Jeho snaha vyloučit z interpretace českých dějin některé historické mýty (Rukopis královédvorský a zelenohorský) i zájem o vnímání českých dějin jako duchovních dějin prizmatem české reformace inspirovala i T. G. Masaryka. Goll 1929; Jiroušek 2006. Již na sklonku 19. století byly také položeny základy odborné komeniologie. Srovnej např. Kvačala 1886; Kvačala 1892.
 78 Tabáček 2007, s. 50–51.
 79 K tomu vzpomínková a fotografická publikace Sedláček – Nevole 1989, Praha 2010.
 80 Stať vznikla v rámci projektu Grantové agentury České republiky „Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání (Centre for Cross-Disciplinary Research into Cultural Phenomena in the Central European History: Image, Communication, Behaviour)“ – reg. č. 14-3652G a v rámci projektu Ministerstva zahraničních věcí České republiky „Česko-lichtenštejnská komise historiků“ (Tschechisch-Liechtensteinische Historikerkommission) – reg. MZV 112063-1/2020-OSE.

naplněné skepsí a kritikou „do vlastních řad“. A že je v ní jednota bratrská představena jako umírající matka, jež je opuštěna přáteli a roztrhána nepřáteli a již zůstává pouze hrstka věrných.⁷³

Jan Amos Komenský napsal *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* ve specifické situaci, po podepsání vestfálského míru, které znamenalo faktický konec jeho nadějí na obnovení předbělohorských poměrů v rodné vlasti, a tím i konec nadějí na návrat jednoty bratrské z exilu.⁷⁴ Přesto si, i díky revelacím Kryštofa Kottera, Kristiny Poniatowské a dalších vizionářů, uchoval víru a naději ve změnu. Vždyť přece celé dějiny jednoty bratrské viděl jako dějiny pronásledování, utrpení a mučednictví. Právě toto byl motiv, který se v průběhu první světové války zdál být neobyčejně živoucí. Komenský byl v kontextu dějin jednoty bratrské prezentován jako osobnost, jež propojovala svět vědy a politiky. Představovala paralelní ideovou linii k českému husitství. Zatímco odkazy na husitství burcovaly k boji,⁷⁵ jednota bratrská byla připomínána v okamžicích, kdy bylo potřeba zdůraznit mírumilovnost (Chelčický), zbožnost (Bible kralická) a vzdělání (Komenský). A bylo příznačné, že se pokusu o formulování vzájemných vazeb mezi husitstvím a bratrstvím ujal opět výše zmiňovaný Jan Herben, jenž tak chtěl především zahraničnímu publiku přiblížit české dějiny a českou mentalitu.

Obraz Komenského, který vytvářela česká historiografie a publicistika na prahu vzniku první republiky, bezprostředně souvisel s „fenomémem Bílé hory“ coby jedním ze zakladatelských mýtů moderní české státnosti. Byl posílen i skutečností, že roku 1918 (rok vzniku Československa) bylo slaveno třísté výročí stavovského povstání a roku 1920 (rok vydání ústavy) bylo připomínáno třísté výročí bitvy na Bílé hoře. Bezprostřední součástí „tvoření Československé republiky“ proto byla celá řada vydávaných zákonných a exekutivních opatření — demokratizačních a degermanizačních, jejichž právní forma se opírala o historické zdůvodnění a s nimiž bylo spojováno motto „odčiňování Bílé hory“. Bylo to v souladu s Komenského hodnocením staroměstské exekuce zaznamenaným v *Historii o těžkých protivenstvích země české* a s jeho tezemi o dočasné ztrátě české samostatnosti a o budoucí restituci politických a náboženských práv vyjádřenými v *Kšaftu umírající matky Jednoty bratrské*.⁷⁶

Masarykův pohled, jenž propojoval filozofické a sociologické myšlení s praktickou politikou, nebyl v dané době ojedinělý. Masaryk se opíral o historické výzkumy a interpretace Jaroslava Golla, autora článků o jednotě bratrské, o bitvě na Bílé hoře i o Janu Amosi Komenském.⁷⁷ Věta z Komenského *Kšaftu* se prostřednictvím projevu Tomáše Garrigue Masaryka přetavila na jeden ze základních mýtů české státnosti. Vracela se pak pravidelně se ztrátou národní a státní svrchovanosti a s paprskem naděje na návrat svobody. Pravděpodobně neslavnějším užitím komeniánského motivu v takové souvislosti se stal text písně, který napsal roku 1968 textař Petr Rada pro osmý díl televizního seriálu *Píseň pro Rudolfa III*. Téma písně bylo dáno předem, a podle svědectví Petra Rady se mělo jednat o poselství „anděla smíru“. V době, kdy začal vznikat text na citát z Komenského, došlo k vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa, takže se slova filozofa ze 17. století o návratu míru, svobody a suverenity stala o to více aktuální. Celý text písně známé jako *Modlitba pro Martu*, včetně strofy o návratu ztracené vlády, byl napsán prakticky během jedné hodiny, jen dva dny po příchodu sovětských vojsk.⁷⁸ A poté se Komenského věta opět vrátila po jedenadvaceti letech⁷⁹ — jako naléhavé poselství z balkonu Melantrichu na Václavském náměstí v listopadu 1989.⁸⁰

Jan Amos Komenský

Jürgen Ovens, kolem 1660

olej, plátno, 64 × 56 cm

Amsterdam, Rijksmuseum, inv. č. SK-A-2161

Zakoupeno v aukci v roce 1905.⁸¹

Kat. Amsterdam 1920, s. 317, č. k. 1831a; Schmidt 1922, s. 177, k. č. 210; Šámal 1963, s. 32; Wright 1980, s. 356; Sumowski 1983, s. 2234, č. k. 1534; Kat. Amsterdam 1992, s. 72; Middelkoop 2011, s. 123–138, zj. s. 127; Larsen 2013, s. 23; Horníčková 2014, s. 293; Pánková 2017, s. 45–46; Köster 2017, s. 125–126, 377, č. k. G93.

Komenský je pravděpodobně nejen jednou z nejčastěji zobrazovaných, ale také nejsnadněji identifikovatelných osobností českých dějin. O Komenského fyziognomii máme poměrně přesnou představu díky soudobým podobiznám, které za učencova života vznikly zejména v Anglii a Nizozemí a staly také se základem a častou inspirací pro zobrazování této osobnosti světového významu. K nejstarším vyobrazením patří podobizny v grafice, již ze čtyřicátých let 17. století, přičemž se na nich shodně setkáme s vážným mužem s plnovousem, zřetelnými lícními kostmi, ostře řezaným obočím a výrazným nosem.

Stejnému typu vyobrazení odpovídá také Komenského portrét od holandského malíře německého původu Jürgenova Ovensa (1623–1678). Rembrandtův žák⁸² Ovens pobýval v Amsterdamu s více méně delšími přestávkami mezi roky 1638 a 1663 a Komenského tak pravděpodobně zachytil na základě osobního setkání,⁸³ snad na popud amsterodamské městské rady. Tomu by napovídala i dedikace Komenského spisu *Schola Ludus* (1654) amsterodamským radním, mezi nimiž byli také Nicolaes Tulp, jehož rod patřil k mecenášům pedagoga, či Cornelis de Graeff, jehož syn Pieter i synovec Andries pravděpodobně náleželi ke Komenského žákům.⁸⁴

Vynikající podobizna důstojného muže v typickém plášti vzdělavců doby, tzv. tabbaardu, a s typickou černou pokrývkou hlavy, odpovídá reprezentativnímu typu portrétu. Oduševnělou podobiznu v jinak střízlivých valérech tmavých tónů, která akcentuje zamýšlenou tvář Komenského, prozařuje bělostný límeček košile, který vyčnívá z černého pláště, a červená štóla zdobená zlatou výšivkou. Umělec vzdělance zachytil na tmavém pozadí, bez jakéhokoliv vnějšího atributu. Jediným atributem tak zůstává tvář s přemýšlivým výrazem a Komenského oděv, který jej identifikuje jako učence a duchovního.

Ač byla Ovensova podobizna Komenského pro naše země objevena vlastně až v roce 1905 slovenským učitelem a jedním ze zakladatelů komeniologie Janem Kváčalou (1862–1934), paradoxně se jedná o jeden z nejčastějších a nejznámějších portrétů Jana Amose Komenského vůbec. K popularitě této podobizny významně přispěly také četné a kvalitně provedené reprodukce amsterodamského portrétu od Rudolfa Vejrycha (1882–1939) či W. Stada. Zejména Stadova citlivá kopie se stala předlohou pro veliké množství reprodukcí a postupně snad až jakousi standardní podobiznou. Ovensovu podobiznu také v roce 1920 přepracoval technikou perokresby Max Švabinský (1873–1962). Ta byla vzápětí rozšířena rovněž ve formě grafických reprodukcí (IX.8). Z Ovensovy podobizny se tak zprostředkovaně díky přesné interpretaci zmíněných umělců stalo jedno z nejčtenějších prezentovaných vyobrazení učence, později též

-
- 81 Frederik Muller & Co., Amsterdam, Vlg. Tatarsky e. a., 27. 6. 1905, lot. 78.
- 82 Detailněji například Köster 2017, s. 23–27.
- 83 Komenský se v Amsterdamu usadil v roce 1656 a zůstal tam až do své smrti v roce 1670, obraz tedy vznikl v Ovensově druhém amsterodamském období, které datujeme do let 1657–1663.
- 84 Nicolaese Tulpa i jeho rodinu, stejně jako Cornelise de Graeff navíc Ovens také portrétoval, srov. Köster 2017, s. 115–126.

vydané Státním pedagogickým nakladatelstvím jako školní pomůcka, v roce 1957 schválená a doporučená i výnosem tehdejšího Ministerstva školství a kultury.⁸⁵

Ovensův portrét významného učence a humanisty, ať již přímo, nebo zprostředkovaně skrze interpretace dalších umělců, je jedním z nejrozšířenějších zpodobení Komenského, které je inspirací vlastně až do moderní doby, jak dokládá například olejomalba z roku 1989 od Stanislava Krátkého (1914–2001). S reprodukcemi tohoto charakteristického portrétu se tak průběžně stále setkáváme v publikacích a slovníkové literatuře i v kontextu prezentací četných institucí, které nesou Komenského jméno či jsou s osobou Učitele národů spojeny.

— LN

